

УДК 911.3

ВОЙНА І.М.

ВИСОТНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ТА РІЗНОМАНІТТЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ЛАНДШАФТІВ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Розгляд висотної диференціації сільськогосподарських ландшафтів є істотно новою проблемою у розвитку антропогенного ландшафтознавства. Сільськогосподарські ландшафти зі всім своїм різноманіттям форм рельєфу, ґрунтів і біоти часто є основою для різних видів господарської діяльності. У зв'язку з цим виникає необхідність детальних досліджень сільськогосподарських ландшафтів.

Дослідженню сільськогосподарських ландшафтів присвячені праці Докучаєва В.В. [8], К.В. Зворикіна [11, 12], В.І. Булатова [2], Н.І. Журавської [10], С.Г. Покровського [21], С.З. Максимова [16], В.Г. Крючкова [14] та ін. Серед них можна виділити й такі, де сільськогосподарські угіддя з розглядають позицій приуроченості до певних типів місцевостей [8, 14, 16]. Ландшафтна структура сільськогосподарських ландшафтів та їх сучасний стан представлені у працях Ф.М. Мількова [17, 18, 19], Г.І. Денисика [4, 5], Б.Д. Панасенка [20], Д.К. Біленка і Б.Т. Кабаченка [1]. Л.М. Кирилюк [13] дослідив висотну диференціацію сільськогосподарських ландшафтів Поділля.

Завданням дослідження є аналіз і оцінка висотної диференціації та ландшафтного різноманіття сільськогосподарських ландшафтів Вінницької області.

Різнорманіття сільськогосподарських ландшафтів пов'язане з різноманітністю видів господарського використання земель при освоєнні одного і того ж типу місцевостей [19]. Детальніше висотну диференціацію та різноманіття сільськогосподарських ландшафтів Вінницької області розглянемо на прикладі відповідних типів місцевостей.

У *заплавах* Вінницької області характерними урочищами є лучно-пасовищні, рідше польові сільськогосподарські. Загальна площа заплавних луків області становить 50,08 тис. га, з них під сінокоси відведено 32,23 тис. га., а 17,35 тис. га — під пасовища [15]. У долині Південного Бугу та правих його приток переважають урочища лучно-пасовищних ландшафтів на світло-сірих лісових, дещо перезволожених ґрунтах. Для заплав північної частини області характерні лучно-пасовищні ландшафти на чорноземах реградованих, а на південному сході – лучно-пасовищні ландшафти на чорноземах опідзолених. Ділянка заплави р. Південний Буг від с. Гушинці (Калинівського району) до м. Вінниця характеризується лучними ландшафтами на лугово-чорноземних ґрунтах, а в пониззі річок Згар, Дохна і Савранка характерні урочища заболочених заплав з торфово-болотними ґрунтами та торф'яниками під різнотравно-болотною рослинністю.

Висотна диференціація заплавних місцевостей Побужжя дозволяє виділити у їх структурі високу, середню та низьку заплави [22], особливості яких все більше залежать від характеру та інтенсивності господарського використання.

Урочища низької заплави характеризуються високим рівнем залягання ґрунтових вод з подекуди заболоченими ділянками (річки Згар, Десенка, Савранка, Дохна), для яких характерна осоково-болотна рослинність (осоки берегова, бура, дводомна, дерниста) з домішками злаків – бекманії звичайної, лисохвоста лучного, мілиці звичайної, щучника дернистого, тимофіївки, лепешника великого, очеретянки звичайної. Часто великі ділянки зарослі очеретом звичайним [7, 22]. Зазвичай, низька заплава дещо рідше піддається докорінному антропогенному перетворенню, але, наприклад, в нижній частині річки Згар неширока заплава розорана до самого русла [6].

Середня заплава виражена не на всіх ділянках річкових долин, а її наявність характеризується вирівняним рельєфом і достатньою зволоженістю. Висока заплава дещо припіднята над середньою. Урочищами високої та середньої заплави є сінокоси, де практикується підсів високопродуктивних видів кормових культур – вівсяниці, конюшини, люцерни. Іноді зустрічаються природна рослинність - костриця овеча, костриця борозниста, келерія лучна, келерія струнка, тонконоги, пирій повзучий, стоколос безостий тощо [7]. Часто заплавні луки використовуються під випас худоби, що значно змінює склад травостоїв - різко скорочує різноманіття злаків та різнотрав'я. Надмірний випас призводить до розріджування злаків, переважання непридатного різнотрав'я та однорічних бур'янів [9].

Заплавні місцевості р. Дністер та його приток виражені нечітко, а часто, і зовсім відсутні. Це пов'язано з тим, що річки Придністров'я глибоко врізаються у товщі піщано-глинистих відкладів, утворюючи каньйоноподібні долини, заплави яких непридатні для створення сільськогосподарських угідь. Вузькі заплави

зайняті найчастіше лучно-пасовищними ландшафтами, які використовуються під випас або сінокосіння.

В *надзаплавно-терасових місцевостях* Побужжя панує польовий тип ландшафтів на сірих та світло-сірих ґрунтах, на південному сході на чорноземах опідзолених, з посівами озимої пшениці, цукрового буряка, картоплі, гречки, кукурудзи, тощо. В пониженнях часто зустрічаються лучно-пасовищні ландшафти, для яких характерні лучно-болотні ґрунти та різнотравно-болотна сінокісна рослинність.

У Придністров'ї надзаплавні тераси відіграють неабияку роль у формуванні сільськогосподарських ландшафтів. Тут зосереджена переважна частина польових ландшафтів. Характерною особливістю господарювання у Придністров'ї є створення штучних терас з метою зручнішого розташування господарських об'єктів. Штучні тераси тут зайняті городніми ділянками, садами, господарськими спорудами.

Схиліві місцевості з абсолютними висотами до 250 метрів (у верхній частині схилу) зустрічається майже всюди в долинах річок. Ландшафтне різноманіття схилівих місцевостей зумовлене характером літологічного складу, крутизною схилів, їх формою, експозицією та розташуванням об'єкта на схилі [3]. Схиліві місцевості північної та центральної частин Вінницької області за крутизною можна поділити на слабо покаті (5-7°), покаті (7-10°), відносно круті (10-15°) та круті (більше 15°) [3].

На схилах північної частини області та на Побужжі розташовані переважно польові ландшафти, за винятком крутих схилів, які зайняті лісостеповою рослинністю. Тут ростуть дикі груші, яблуні, глід, шипшина. Трав'яна рослинність представлена цикорієм диким, деревієм звичайним, ромашкою без язичковою та лікарською, волошкою синьою тощо.

Схили, зайняті польовими ландшафтами характеризуються інтенсивним розвитком ерозійних процесів, особливо на сірих та світло-сірих лісових ґрунтах. Внаслідок цього утворюються нові урочища (яри, розмивини), які урізноманітнюють ландшафтну структуру схилівих типів місцевостей, однак значно шкодять веденню господарства. Основними запобіжними заходами від ерозії слугують створення на еродованих схилах лук та [15].

Особливою різноманітністю ландшафтів відрізняється схилівий тип місцевостей у Придністров'ї, де крутизна схилів коливається від 20-25° до 70°, а висота – 150-200 метрів [4]. Через значну розчленованість рельєфу та крутизну схилів частка польових ландшафтів тут незначна. Своєрідними урочищами схилів долин Дністра та його приток є урочища крутих схилів, "стінок", на яких частково відсутній рослинний покрив. Для них характерні численні елементи ерозії: яри, балки, уступи, карнизи, різні форми вивітрювання [4]. Більш покаті схили, днища долин і балок зайняті луговими травостоями, які використовуються для випасу худоби та сінокосіння.

Плакорні місцевості займають найбільш припідняті ділянки межиріч Подільської і Придніпровської височин. На Придніпровській височині вони мають вигляд височинних хвилястих рівнин без чітко помітних ознак ерозії (у північній частині) та підвищених сильно розчленованих (у східній частині височини, у межиріччі Південного Бугу і Собу) рівнин з абсолютними висотами від 250 до 320 метрів. Тут переважають урочища польових ландшафтів з чорноземними ґрунтами на лесоподібних суглинках (рис. 1), та світло-сірими опідзоленими ґрунтами

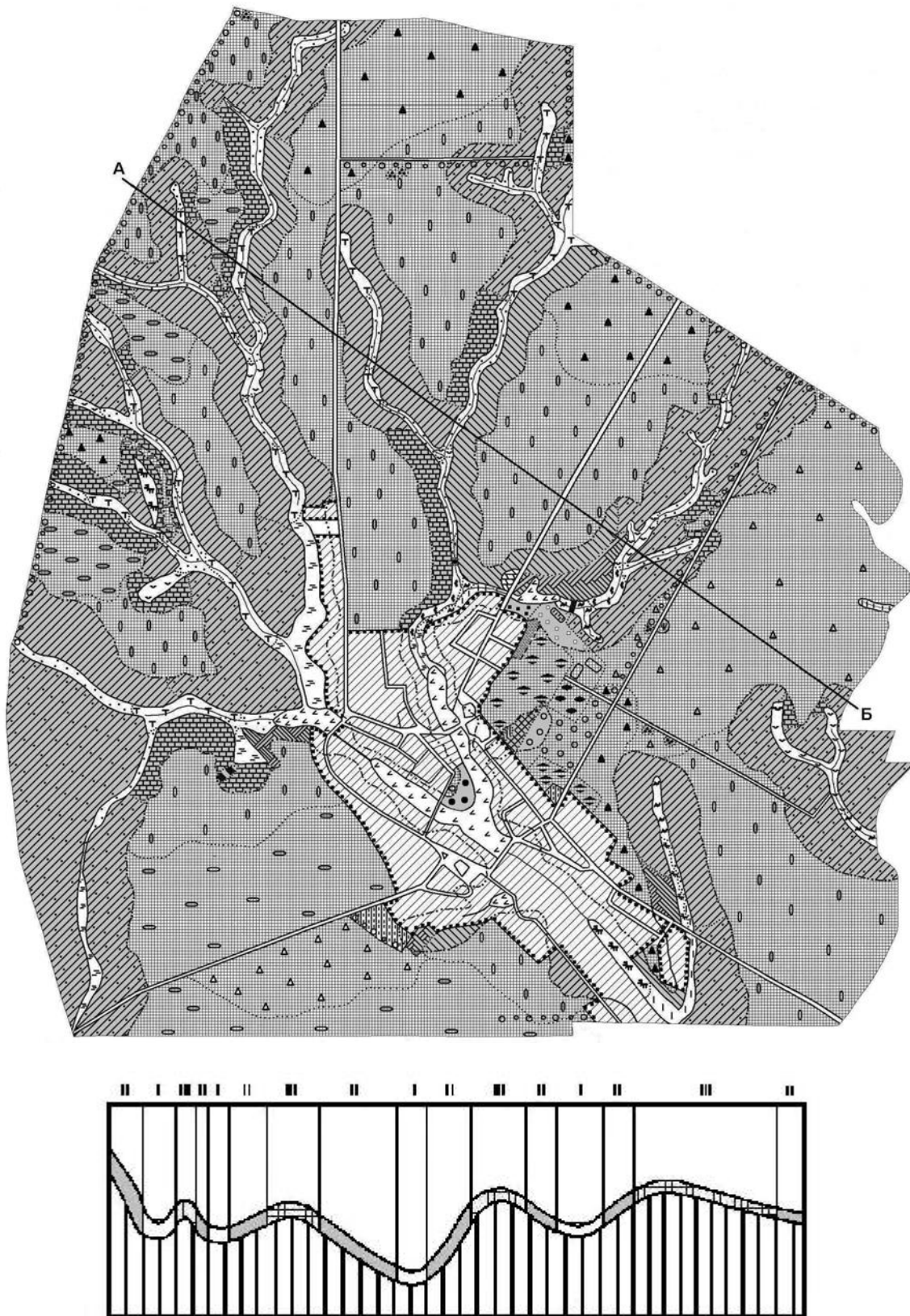
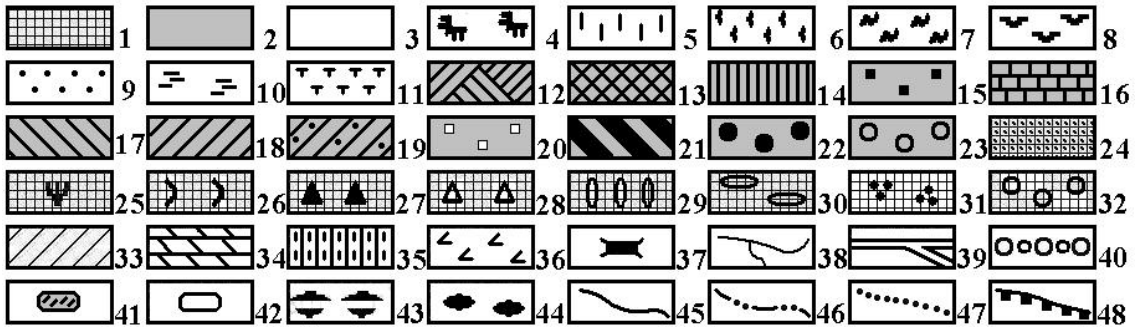

Рис. 1. Висотна диференціація та різноманіття сільськогосподарських ландшафтів
Пояснення див. на наступній стор.

Типи місцевостей. 1 – плакорний, 2 – схилувий, 3 – заплавної.

Сільськогосподарські ландшафти. *Заплавні. Лучно-пасовищні. Урочища:* 4 - рівна поверхня високої заплави з чорноземними ґрунтами, заросла рудеральною рослинністю, 5 - задернована заплава з чорноземними ґрунтами, суходільною рослинністю й посадкою плакучої верби, 6 - вирівняні ділянки заплав з лучно-болотними ґрунтами з різнотравною рослинністю під сінокоси та випас, 7 - перезволожені і заболочені, частково сінокісні ділянки заплав, зарослі осокою та рогозом, 8 - рівні ділянки заплав з лучно-болотними ґрунтами під різнотравно-болотною рослинністю, 9 – мікрогорбиста поверхня заплави з лучною рослинністю, 10 – перезволожена і заболочена заплава, заросла осокою та рогозом, 11 – виположені ділянки заплав, з лучно-болотними ґрунтами під різнотравно-болотною рослинністю. *Схилові. Лучно-пасовищні ландшафти. Урочища:* 12 - покаті поверхні з чорноземами на лесоподібних суглинках із злаковою рослинністю, що використовуються під сінокосіння та випас, 13 - слабкопокаті, складені лесоподібними суглинками схили балок з еродованими чорноземами під злаковою рослинністю, що використовуються під інтенсивний випас, 14 - перезволожені та частково заболочені днища балок, зарослі осокою і рогозою та кущами різних видів верб, 15 – круті схили балки зі змитими чорноземними ґрунтами, засаджені деревною рослинністю. *Польові ландшафти. Урочища:* 16 - розорані поверхні крутих схилів зі змитими чорноземами, 17 - розорані слабовипуклі похилі поверхні з чорноземними ґрунтами на лесоподібних суглинках, 18 - розорані покаті лесові поверхні з чорноземними ґрунтами під польовими сівозмінами, 19 - розорані слабкопокаті і хвилясті поверхні з чорноземними ґрунтами під польовими сівозмінами, 20 - слабкопокаті і хвилясті поверхні з чорноземними ґрунтами які не використовуються у сільському господарстві, зарослі однорічними бур'янами. *Садові ландшафти. Урочища:* 21 - суха, дренажна балка з чорноземними ґрунтами, засаджена черешнею, 22 - слабкопокаті, лесові схили з чорноземними ґрунтами під яблунево-сливовим садом, 23 - покаті, лесові схили балки зі змитими чорноземними ґрунтами під яблуневим садом. *Вододільні. Лучно-пасовищні ландшафти. Урочища:* 24 - рівна поверхня, складена лесоподібними суглинками з чорноземними ґрунтами під злаковою рослинністю, що використовується під інтенсивний випас. 25 - невеликі, глибиною до 1 м. озерця, зарослі рогозою та очеретом. 26 – слабкопокаті поверхні з чорноземними ґрунтами на лесоподібних суглинках, зайняті сінокосами. *Польові ландшафти. Урочища:* 27 - слабкохвилясті, розорані поверхні вододілів з чорноземними ґрунтами на лесоподібних суглинках, 28 - розорані рівнини з чорноземними ґрунтами на лесоподібних суглинках під польовими сівозмінами, 29 - розорані сильнохвилясті поверхні з чорноземними ґрунтами на лесоподібних суглинках під польовими сівозмінами, 30 - слабковипуклі поверхні з чорноземними ґрунтами на лесоподібних суглинках під польовими сівозмінами, 31 - перезволожені ділянки, з чорноземними ґрунтами, на лесоподібних суглинках, зарослі кущами верби. *Садові ландшафти. Урочища:* 32 - слабкохвиляста поверхня з чорноземними ґрунтами під яблунево-грушевим садом.

Селитебні ландшафти. 33 - сільські селитебні ландшафти.

Гірничопромислові ландшафти. *Урочища:* 34 - крутий, невисокий схил глиняного

кар'єру, частково зарослий однорічними бур'янами.

Тафальні ландшафти. *Урочища:* 35 - кладовища.

Водні антропогенні ландшафти. *Урочища:* 36 - неглибокий (до 3-х метрів), подекуди зарослий очеретом ставок; 37 – невисокі глиняні дамби, зарослі лучною рослинністю; 38 – річки, шириною до 2 м, глибиною до 1м.

Дорожні ландшафти. *Урочища:* 39 – невисокі 0,5-0,7м. дорожні насипи із задернованими різнотравно-злаковою рослинністю схилами та ненасипні (натуральна основа) дороги з різнотравно-злаковою рослинністю на обочинах. 40 - полезахисні смуги, з чорноземними ґрунтами, на лесоподібних суглинках, засаджені тополею, ясенем, кленом.

Інші ландшафтні комплекси. *Урочища:* 41 – сміттєзвалище, 42.- ями, глибиною до 5м, для кагатування силосу зарослі однорічними бур'янами та кущами бузини чорної, 43 - господарський двір, 44 - руїни господарського двору, зарослі однорічними бур'янами.

Межі. Типів місцевостей. 45 – заплавного і схилового, 46 - схилового і плакорного, *Урочищ:* 47 - натуральних, 48 – антропогенних.

(у межір'їччі р. Південний Буг та Соб).

Абсолютні висоти плакорних місцевостей Подільської височини становлять 250-320 метрів. Вони представлені ерозійно-аккумулятивними сильнохвилястими розораними рівнинами з сірими лісовими ґрунтами – на східних її схилах, та сильно розчленованими рівнинами – на західних, які частково розорані, а частково зайняті під садові ландшафти. У Придністров'ї рілля приурочена до відносно вузьких ділянок вододілів з сірими лісовими ґрунтами, подекуди з опідзоленими чорноземами.

Балки, пониження та долини невеличких річок й струмків, які розчленовують плакори та вододіли Придніпровської і Подільської височини представлені переважно лучно-пасовищними ландшафтами на зволжених чорноземних ґрунтах - у північній та південно-західній частині області, та лучно-пасовищними на сірих і світло-сірих зволжених ґрунтах - у центрі та на південному заході. Долини часто засаджені вологолюбними деревами: вербою, вільхою, явором, тополею та іншими. Серед трав тут панують різні види осок, хвощ болотний, рогіз, тимофіївка, мітлиця тощо. Використовуються найчастіше під вигони та сінокоси.

Детальніші уявлення про особливості висотної диференціації та різноманіття сільськогосподарських ландшафтів показані на рис. 1.

Міжрічково-недреновані місцевості представлені у вигляді недостатньо дренованих вододільних рівнин. Як і плакорний, цей тип місцевості зайнятий, переважно, польовими ландшафтами і характеризується наявністю «мочарів», що зумовлено високим заляганням ґрунтових вод. Міжрічково-недренований тип місцевості у Вінницькій області характерний для межір'їч лівих приток Дністра [5].

Товтровий тип місцевостей в межах Вінницької області охоплює рифові гряди Мурафських товтр. Мурафські товтри мають похилі поверхні з північного заходу (абсолютна висота 300м) на південний схід (220 м), а відносні висоти тут перевищують 20 м. Типовими є урочища товтрових горбів висотою 5-12м., з характерними вершинами-останцями; високі із скелястими вершинами, крутими схилами, сильно змитими сірими лісовими ґрунтами гряди з різнотравно-злаковою рослинністю, кущами шипшини і глоду; невисокі вапнякові горби, подекуди прикриті суглинковими відкладами із

слабко змитими сірими лісовими ґрунтами під злаковою рослинністю. Ці урочища використовуються під випас та сінокоси. Однак часто круті схили Товтр розорюються, що значно активізує ерозійні процеси. В межах Товтр, іноді навіть заповідних ділянок створені тваринницькі табори для корів та овець [5].

Дещо іншими є урочища міжкрифтових рівнин. Вони являють собою слабко хвилясті або похилі розорані поверхні з темно-сірими лісовими ґрунтами, часто еродованими на лесоподібних суглинках. Ці поверхні, там, де вони мають значні площі зайняті польовими ландшафтами під сівозмінами.

1. Біленко Д.К., Кабаченко Б.Т. Рельєф і його вплив на сільське господарство. – К.: Рад. школа, 1962. – 67 с. 2. Булатов В.И. Природная организация среды и сельскохозяйственное производство // Вопросы географии. – М.: Мысль, 1984. – Сб. 124. – С.34-42 3. Гудзевич А.В. Схиліві місцевості // Середнє Побужжя. – Вінниця: Гіпаніс, 2002. – С.125-131. 4. Денисик Г.І. Природнича географія Поділля. – Вінниця: Екобізнесцентр, 1998. – 84 с. 5. Денисик Г.І. Лісополе України – Вінниця: Тезис, 2001. – 283 с. 6. Денисик Г.І., Гусак О.М. Поверхневі води: річки та болота // Середнє Побужжя. – Вінниця: Гіпаніс, 2002. – С. 67-81. 7. Дєдов О.В. Рослинний світ // Середнє Побужжя. – Вінниця: Гіпаніс, 2002. – С. 88-96. 8. Докучаев В.В. Избранные сочинения. – Т.111. – М.: Сельхозгиз, 1949. – С. 326. 9. Дроздов К.А. Крупномасштабные исследования равнинных ландшафтов. – Воронеж: Изд-во Воронежского. ун-та, 1986. – С.119-130. 10. Журавская Н.И. Эффективность производства сельскохозяйственных продуктов в разных типах природной среды Белорусской ССР // Вопросы географии. – М.: Мысль, 1965. – Сб. 67. – С.171-186. 11. Зворыкин К.В. Агрогеографическое изучение земельных ресурсов // Вопросы географии. – М.: Мысль, 1984. – Сб. 124. – С.11-24. 12. Зворыкин К.В. Место географов в работах по земельному кадастру и сельскохозяйственной оценке земель // Вопросы географии. – М.: Мысль, 1965.– Сб. 67. – С.11-23. 13. Кирилюк Л.М. Аналіз перспективних змін у висотній диференціації сільськогосподарських, дорожніх та лісових антропогенних ландшафтів Поділля. // Наукові записки Вінницького пед.ун-та. Серія: Географія. – Вінниця:, 2001.– Вип.1. – С. 93-99. 14.. Крючков В.Г. Пути рационализации использования земель в разных типах природной среды Алтайского края. // Вопросы географии. – М.: Мысль, 1975. – Сб. 99. – С. 96 – 105. 15. Лебедев П.М., Левченко В.А. Охрана долинноречных ландшафтов Винницкой области // Задачи охраны окружающей среды в связи с дальнейшим повышением интенсификации сельскохозяйственного производства – Винниця, 1989.– С. 64-67. 16. Максимов С.З. Оптимизация размещения и площадного соотношения земельных угодий на водосборах Центрального Черноземья. // Краеведческие исследования антропогенных ландшафтов. – Воронеж: изд-во Воронеж.ун-та, 1983. – С. 66-67. 17. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты. – М.: Мысль, 1973. – 220 с. 18. Мильков Ф.Н. Антропогенное ландшафтоведение, предмет изучения и современное состояние // Вопросы географии. – М.: Мысль, 1977. – Сб. 106.–С.11 – 19. 19. Мильков Ф.Н.. Сельскохозяйственные ландшафты, их специфика и классификация // Вопросы географии. – М.: Мысль, 1984. – Сб. 124.–С.28 20. Панасенко Б.Д. Сільськогосподарські ландшафти. // Середнє Побужжя.– Вінниця: Гіпаніс, 2002. – С. 163-170. 21. Покровский С.Г. Различия почвенно-геоморфологических условий и производительность земель // Вопросы географии. М.: Мысль, 1965. – Сб.67. – С. 171-186. 22. Стефанков Л.І. Заплава Південного Бугу // Середнє Побужжя. – Вінниця: Гіпаніс, 2002. – С. 118-121.

In clause the problem of high-altitude differentiation of agricultural landscapes of Vinnitsa area is considered. The in details described types of districts of area and anthropogenous landscapes dated for them. In particular, the special attention is allocated of high-altitude differentiation of landscapes in borders of different types of districts and their landscape variety.